

Norsk språkpolitikkens janusansikt: Vilhelm Andreas Wexelsen (1849–1909) som språkpolitisk aktør

Stian Hårstad og Brit Mæhlum
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)

Sammendrag

Artikkelen kaster lys over en påtakelig, men lite påaktet ideologisk dobbelthet i norsk språkpolitikk: Fra midten av 1800-tallet og iallfall et århundre framover foregikk det et stort nasjonalt arbeid med å gi det norske folk et eget norsk språk, og helt simultant gikk det for seg et annet nasjonalt arbeid som hadde som ambisjon å frata deler av befolkningen i det samme landet deres eget språk. I sentrum står en enkeltperson som var sterkt delaktig i begge disse prosessene: teologen og stortingspolitikeren Vilhelm Andreas Wexelsen (1849–1909). Analysen dreier seg for en stor del om Wexelsen og hans virke, samtidig som den historiske og ideologiske konteksten Wexelsen agerte i, nødvendigvis blir tillagt stor betydning – ikke minst gjennom at Wexelsens emblematiske motto ‘Norskdøm og kristendom’ blir gjort til omdreiningspunkt for så vel argumentasjon som organisering av framstillingen.

Nøkkelord: fornorskningsspolitikk, minoritetsspråkpolitikk, samisk språkhistorie, nasjonsbygging, mikrohistorie

1 Innledning¹

Fornorskning af Finmarken er det samme som Kultur bragt til Finmarken; jeg gjentar i andre Ord den Tanke, jeg før holdt frem: det er ikke Stene, man vil gi, men Brød.

Statsråd Vilhelm Andreas Wexelsen i *Dagbladet* 16.8.1902

Det historiske incitamentet for denne artikkelen er den paradoksale, ja, nærmest schizofrene, språkpolitikken som ble gjennomført i Norge fra andre halvdel av 1800-tallet og videre inn på 1900-tallet (se f.eks. Bull, 2005; Johansen, 2009, kap. 5): På én side ble det nedlagt en betydelig offentlig innsats for å gi befolkningen i den nyetablerte nasjonalstaten et eget, norsk skriftspråk. På den annen side var bestrebelsene både resolute og omfattende for å frata deler av den samme befolkningen deres eget, ikke-norske språk. Disse to prosessene foregikk altså simultant – innenfor ulike etater, med en rekke aktører og over en lang historisk

¹ Forfatterne ønsker å takke to anonyme fagfeller og professor em. Einar Niemi (UiT Norges arktiske universitet) for verdifulle innspill.

periode. Det som likevel har forblitt underbelyst i analysene av denne motsetningsfulle epoken i norsk språkhistorie, er hvordan én og samme person faktisk kan ha spilt en aktiv rolle i *begge* disse prosessene, altså som en form for nasjonal strateg når det gjaldt både oppbyggingen og nedbyggingen av språk i Norge.

En slik tveegget aktør var Vilhelm Andreas Wexelsen (1849–1909) – prest, biskop, stortingsrepresentant og i flere perioder kirke- og undervisningsminister i Norge. I den grad Wexelsen blir husket i ettertida, er det mest trolig for tilknytningen til fornorskningstiltakene overfor de samiske og kvenske minoritetene på slutten av 1800-tallet. Særlig forbindes han med en departemental instruks fra 1898 angående språkbruk i undervisning av samiske og kvenske skolebarn, som etter hvert kom til å bli kjent som nettopp Wexelsen-plakaten.² Men Wexelsen spilte en framtreddende rolle også i en rekke andre språkpolitiske prosesser og vedtak de siste tiårene på 1800-tallet, der han fikk gjennomslagskraft i saker som gjaldt konsolideringen av landsmålet som nasjonalt skriftspråk.

Framstillingen videre vil dreie seg om Vilhelm Andreas Wexelsen – både mannen og verket. Hvem var han? Hvilke språkpolitiske vedtak var han ansvarlig for? Og framfor alt: Hvilke politiske, teologiske og ideologiske motiver var det som drev ham? Her er det interessant å granske det som framstår som så paradoksalt ved den språkpolitiske innsatsen hans. Hvordan kunne én og samme mann være involvert i tiltak som fortøner seg som til de grader innbyrdes motsetningsfulle? Eller for å stille spørsmålet på en litt annen måte: Hvilke ideologiske føringer kan ha legitimert en språkpolitikk der visse grupperinger med viten og vilje skal fratas sitt språk, samtidig som den samtidige tankebygningen framhever hvordan språk nærmest er en organisk del av et folks identitet?

Fokuset på Wexelsen som språkpolitisk aktør innebærer også å avdekke mer utbredte ideologiske forestillinger i Wexelsens egen samtid. Riktignok var dette en aktiv og handlekraftig mann som tok flere selvstendige initiativ i sitt politiske virke, men på samme tid agerte han i en historisk kontekst som ideologisk sett må ha influert på den politikken han skulle komme til å gjennomføre. Når vi på denne måten retter søkelyset mot ett enkelt individ, skjer det med bevissthet om at tallrike andre aktører også spilte en rolle i de prosessene som en i ettertida ser på som de “egentlige” historiske hendelsene. Vi velger likevel en mikrohistorisk tilnærming for å illustrere at individfokuset kan være tjenlig når en vil rekonstruere og retrospektivt forstå sammenhenger mellom vilkår og atferd, forbindelser som i aggregert form utgjør bevegelser på et strukturelt makronivå (jf. f.eks. Magnússon & Szijártó, 2013). Dermed vil nærstudiet av en enkeltpersons virke kunne kaste lys over mer allmenngyldige mekanismer og strukturer – forhåpentligvis også slike som ikke har vært så mye vektlagt i tidligere studier.

² Det er uvisst når dette kallenavnet oppstod, men de eldste beleggene på bruk i mer konvensjonelle trykksaker er ifølge Nasjonalbibliotekets baser fra omkring 1980. Instruksene er digitalt tilgjengelig både i original språkform og på moderne bokmål på denne sida:

<https://www.norgeshistorie.no/kilder/industrialisering-og-demokrati/K1540-Spr%C3%A5kinstruks-for-samiske-og-kvenske-skolebarn.html>

2 Vilhelm Andreas Wexelsen – liv og meritter

Hovedpersonen vår er hyppig omtalt i framstillinger om norsk historie omkring forrige århundreskifte, men det er ikke skrevet noen fullstendig biografi over ham.³ Nedenfor (2.2) vil vi derfor sammenstille momenter fra en rekke kilder for å gi et klarere bilde av Wexelsen som menneske. Dette fyller vi så ut med nyanser med særlig relevans for denne sammenhengen, nemlig det som angår Wexelsen som teologisk og politisk aktør. Men først et utsyn over de mest relevante kildene.

2.1 Behandling i faglitteraturen

De faglige arbeidene om Wexelsen dreier seg mest om allmennhistoriske og politiske forhold i tiårene fram til unionsoppløsningen i 1905. Han opptrer også i skole- og kirkehistoriske framstillinger (f.eks. Dokka, 1967, s. 349–369; Molland, 1979 II), og i en del kvinnehistoriske studier, både som talsmann for kvinnelig stemmerett og som forsvarer for hustruens myndighet i ekteskapet (f.eks. Gahre, 2013, kap. 5; Lein, 1981, s. 48–49). I språkhistorisk faglitteratur er han vanskeligere å få øye på. Hvis vi går til det som kan kalles “klassikerne” blant granskere av norsk språkhistorie, finner vi Wexelsen bare unntaksvis. Så vidt vi kan se, blir han nevnt verken av Didrik Arup Seip eller Einar Haugen, mens han hos Skard (1979, s. 55) opptrer helt kort som statsråd med ansvar for rettskrivingsreformen i 1893. Wexelsens rolle i den politiske diskusjonen om landsmål som lov-, kirke- og skolespråk blir fyldigere presentert hos Indrebø (1932), Haugland (1985), Hoel (2009) og Halse (2011), mens tilknytningen hans til minoritetsspråkpolitikk knapt er behandlet før i vår tid. To tidlige unntak er Baard Tvetes (1955) magistergradsavhandling om lærebøker for samiske barn og Helge Dahls (1957) doktoravhandling om språkpolitikk og skolestell i Finnmark på 1800-tallet (og opposisjonsinnlegget fra Einar Boyesen, 1961), men dette er tekster som nok har vært perifere for dem som seinere har portrettert Wexelsen. I alle fall er fornorskningsspektivet fraværende i Fuglums (1983) artikkel om Wexelsen i *Norsk biografisk leksikon*. Heller ikke i den oppdaterte versjonen fra 2005 blir Wexelsens framtrede rolle i minoritetsspråkpolitikken nevnt (Kirkhusmo, 2005). Som vi kommer tilbake til, drøfter derimot Johnsen (2021) Wexelsens bidrag til fornorskningspolitikken i lys av grundtvigiansk teologi. Kirkas holdning til denne politikken blir berørt i Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport (2023, s. 239–240; heretter SFK), og i den sammenhengen er Wexelsen nevnt. Men med tanke på den posisjonen Wexelsen hadde gjennom en årrekke, er det påfallende hvor lite omtale han får i rapporten, utover å gå igjen i navnet på instruksen fra 1898.

³ Bergane leverte i 1947 hovedfagsoppgaven *Drag frå biskop Vilhelm Andreas Wexelsens liv og gjerning* (UiO), men denne er vanskelig tilgjengelig. Den mest omfattende biografiske redegjørelsen er ellers Fuglum (1983), og flere detaljer om Wexelsens livsløp i dette delkapittelet er hentet derfra.

2.2 Et nærbilde av Wexelsen

Selv om den heldekkende biografien over Wexelsen fortsatt mangler, kan man få et høvelig detaljert bilde av ham ved å trekke på de mange kortere omtalene som ulike kilder rommer. For å begynne med begynnelsen kom Vilhelm Andreas Wexelsen til verden i Klæbu i Trøndelag i 1849, der faren Fredrik var kapellan og for en kort tid konstituert sokneprest og bestyrer ved lærerseminaret. Faren fikk ikke noen fast soknepreststilling i Klæbu, men ble kalt til å være hjelpeprest i det nylig opprettede “Baklandets Sognekald” i Trondheim, og i 1850 flyttet familien til Bakklandet, som skulle bli Vilhelms oppvekstmiljø (Pedersen, 2015, s. 29–31). Nettopp de sosiale omgivelsene i denne delen av Trondheim, der faren ble sokneprest fra 1852, blir ofte framhevet som formende for Wexelsens seinere liv:

Dei fleste som budde der, var fattige fiskarar, sjøfolk, verftsarbeidarar og handverkarar. Fredrik Wexelsen synte stor omsut for dei sosiale og kulturelle kårane til sokneborna, og nærkontakten med utfordringane på Bakklandet var med og vekke sonen sitt engasjement for opplysning og radikal politikk. (Halse, 2024)

De viktigste impulsene for Wexelsen var kanskje likevel den nære kontakten hans med grundtvigianismen, en religiøs og folkelig bevegelse som blir assosiert med frisinnet kristendom og kulturnasjonalisme (mer om dette seinere). Store deler av Wexelsens familie og nærmeste omgangskrets opp gjennom ungdommen var sentrale grundtvigianere. Farens onkel, den danskfødte presten Wilhelm Andreas Wexels, som i bortimot femti år var knyttet til Vår Frelsers kirke i Christiania (vår tids Oslo domkirke), var en av grundtvigianismens ledende talsmenn i Norge, og i de femten årene Fredrik Wexelsen var sokneprest i Bakke kirke, var denne menigheten ifølge Molland (1979 I, s. 271) “det nærmeste motstykke vi noen gang har hatt i Norge til en dansk, grundtvigsk menighet”. Allerede som tenåring ble Vilhelm Andreas med faren på folkemøter i trønderske bygder for å framføre “det menneskeliges og folkeliges ret og ære i livsbetragtning og opplysningarbeide”, som han selv formulerte det lenge etterpå (Wexelsen, 1904, s. 40), og videre: “Det var fremmede tanker for de fleste i bygden, hvor pietismen havde været den raadende livsrørelse, at folkemaalet og folkesangen, sagaen og den fortællende undervisning maatte faa plads i nationens opdragelse og liv” (sst.).

I 1853 stod far Wexelsen bak grunnleggingen av “Folkestuen”, et samtale- og foredragslag som har blitt kalt det første norske folkeakademi, og her ble det i grundtvigiansk ånd holdt foredrag over Norges historie, folkeminner og tradisjoner, også språklige: “Flere af medlemmerne gav skildringer af sine hjembygder, tildels paa disses maalføre” (Wexelsen, 1904, s. 32). På det meste hadde “Folkestuen” over 150 medlemmer, men etter få år svant interessen hen, og aktiviteten opphørte trolig helt i 1857. Noe seinere opprettet Fredrik Wexelsen et liknende lag, “Mandagsforeningen”, “som samlede mænd og kvinder der var bestemt af Grundtvigs kirkelige syn og som delte fars interesse for folkelig opplysning”, som Vilhelm Andreas Wexelsen (1904, s. 34) skriver i biografien

om faren. Selv om Vilhelm var for ung til å være et aktivt medlem i disse gruppene, var de en viktig del av oppveksten hans, og han omtalte seinere hvordan menighetslivet i Bakke kirke ga ham “et bestemmende livsindtryk” (sst., s. 47). Det er derfor ikke til å undres over at det grundtvigianske organisasjonsarbeidet skulle legge beslag på mye av tida hans i studieårene 1867–1873. Av økonomiske årsaker måtte han gjøre flere avbrekk i studiene og arbeide som lærer, men høsten 1873 fullførte han praktikum. Eksamensresultatene var ikke strålende, og engasjementet i politikk og lagsarbeid må nok ta noe av skylden for det (Lysaker, 1987, s. 206). Men teolog ble han, og han kom raskt inn i tjeneste som prest i Trøndelag, først på Kolvereid og seinere i Overhalla i Namdalen. Han ble aktiv politiker begge steder, både som medlem av formannskapet og etter hvert som ordfører.

Utover i 1880-årene ble politisk arbeid mer og mer sentralt for Wexelsen, og den ideologiske ballasten hans fra grundtvigianismen gjorde det naturlig å knytte seg til de liberale miljøene som i 1884 stod bak etableringen av partiet Venstre. Denne posisjoneringen forarget flere av hans mer konservative kolleger.⁴ Etter at han involverte seg i valgkampen i 1882, blant annet gjennom et avisinnlegg som angrep høyresidas politikk, fikk han en offentlig reprimande av sin biskop Andreas Grimelund (jf. også Lysaker, 1987, s. 142–145). I et brev stilet til Wexelsens nærmeste overordnede, seinere gjengitt i *Luthersk Ugeskrift*, framsatte Grimelund sin “dybe Beklagelse over det Skeede” og uttrykte sin “alvorligste Misbilligelse med, at [Wexelsen] har gjort sig til Talsmand for et Opraab, der, uden Hensyn til Partistilling, har vakt almindelig Forargelse blant Kristne” (Grimelund, 1882, s. 258). I en omfangsrik redaksjonell artikkel i *Luthersk Ugeskrift* to uker seinere ble Wexelsens handlinger langt på vei unnskyldt med henvisning til at han tilhørte “den grundtvigianske Retning”, og at denne retningen, som ble omtalt som en “farlig Glidebane ned i den moderne Radikalismens Uføre”, hadde ført Wexelsen “ud i et Feilspor, saa at han maaske selv ikke har mærket, hvorlangt han er kommen bort fra den rette Bane” ([Heuch & Færden], 1882, s. 301–302)⁵. Det ble videre påpekt at Wexelsen, i likhet med nesten alle andre representanter fra Nordre Trondhjems amt, tilhørte “det grundtvigianske Folkehøiskoleparti” (sst., s. 303). Norske folkehøyskoler hadde på dette tidspunktet eksistert i nesten tjue år, med Trøndelag som et kjerneområde. Skolene var primært tuftet på et kulturprogram og en opplysningsideologi som skulle “bibringe voksne Bondegutter den Dannelse og de Kundskaber, som de kan have Brug for i Livet, og som de tiltrænger for at kunne udfylde deres Plads i Samfunnet”, som grunnleggerne av den første folkehøyskolen i Trøndelag formulerte

⁴ Grundtvigianismen kan ifølge Thorkildsen (1996, s. 184) sies å bære preg av politisk venstreorientering, men enkelte “høyregrundtvigianere” i både Danmark og Norge ville holde et klarere skille mellom det kirkelige og det politiske (jf. også Øveraas, 2023, s. 42–43).

⁵ Artikkelen er usignert, og det er derfor uklart hvem som har ført den i pennen. Redaktører var på denne tida sokneprestene Johan C. Heuch og Michael Færden, som begge var solid plassert i den høykirkelige tradisjonen med sterke motforestillinger mot lekmannsvirksomhet og teologisk og samfunnsmessig liberalisering (Haanes, 2001; Amundsen, 2001). Artikkelen ble også trykt i *Thronhjems borgerlige Realskoles Adressecontors Efterretninger* 12.11.1882 og *Nordre Thronhjems Amtstidende* 24.11.1882.

det (Bentsen & Foosnæs, 1868, s. 240). De ble like fullt etter hvert et arnested for politisk oppdragelse og aktivisme på venstresiden (Thorkildsen, 1996, s. 176–177; Øveraas, 2023, s. 211–212). Blant politikerne som i mange konservatives øyne hadde blitt “radikalisert” gjennom folkehøyskolebevegelsen, var altså Vilhelm Andreas Wexelsen. I sitt tilsvarende svar til biskop Grimelund i disputten i 1882 ga han til kjenne en klar bevissthet om at mange i kirkelige kretser anså ham som problematisk progressiv:

Jeg ved, at jeg blir miskjendt, og dømt af kolleger, dadlet af overordnede, umulig for ‘det gode selskab’, men det får ikke hjælpe: jeg er i min samvittighed overbevist om, at jeg har valgt ret, det er mig en glæde og lykke at få lov til at være med blant dem, der arbejder for bevarelsen af vore dyreste rettigheder [...]. (Wexelsen, 1882, s. 329)

Som kirkehistorikeren Carl Wisløff (1961, s. 65) peker på, sier denne episoden mye om yngre grundtvigianeres innstilling til politisk engasjement – og like mye om den konservative geistlighets holdninger til den. En slik oppfatning om at det kirkelige og det politiske var problematisk å forene, skinner også igjennom i en omtale av Wexelsens karriere fra slutten av livet hans:

De kommunale og statsborgerlige Hverv, som betroedes ham, vandt hans sterkere Interesse og optog hans Tid altfor meget til, at han kunde udvikle sig til at blive den kirkelige Personliged, om hvem Prester og Lægfolk tillidsfuldt vilde kunne slutte sig som Leder paa det kristelige og kirkelige Livs Omraade, for hvilket hans grundtvigske Retning vel ogsaa var iveien. (Kvam, 1909, s. 96)

Blant disse statsborgerlige vervene var rollen som suppleant til og deretter fast representant på Stortinget fra 1880-årene. I denne posisjonen gjorde Wexelsen seg åpenbart positivt bemerket, og i periodene 1891–93 og 1898–1903 var han leder for Kirke- og undervisningsdepartementet. Han var tiltenkt samme statsrådpost i Christian Michelsens samlingsregjering i 1905, men partipolitiske hensyn gjorde at han måtte bli stående utenfor regjeringen, og i stedet – muligens som en kompensasjon – ble han utnevnt til biskop i Nidaros med Trondheim som arbeidssted (Strand, 1955, s. 15–16). Hans posisjon som en av det norske samfunnets støtter ble understreket av at han i 1906 fikk æren av å lede kroningen av det nye norske kongeparet Haakon 7. og Maud i Nidarosdomen.⁶

Wexelsen døde i 1909 og ble gravlagt på Domkirkegården ved Nidarosdomen, rett utenfor den storslagne kongeinngangen. På grava hans ble det i 1914 avduket en monumental bautastein med en byste av avdøde, samt det mottoet som kanskje mer enn noe annet fanger opp drivkreftene i virket hans både som politiker og teolog: “Norskdøm og kristendom”. Enkelte har utpekt Wexelsen selv som mottoets opphavsmann (f.eks. Thorkildsen, 1996, s. 155), men uttrykket var

⁶ Wexelsen utførte selve kroningen, mens Kristiania-bispen Anton Chr. Bang holdt kroningsprekenen. Én årsak til denne arbeidsdelingen kan ha vært at Wexelsen ble oppfattet som kontroversiell fordi han var teologisk liberal og politisk radikal (Isaksen, 2015, s. 353–354).

nok i bruk også i andre miljøer, muligens kalkert over det tyske “Deutschtum und Christentum” fra kunsthistorikeren Langbehn (Øveraas, 2023, s. 333).⁷ Når det fikk så sterk kobling til Wexelsens person, skyldes det ikke minst historien som rett etter hans død sommeren 1909 ble publisert i en rekke aviser: Fra Trondheims bispegård sendte Anna Wexelsen en gripende beretning om hvordan ektemannen på dødsleiet ba om “Blok og Blyant” og så skrev: “Fest paa Olafsdagen. Norskdom og Kristendom.”⁸ Hans siste (skrevne) ord ble hugget inn på minnesmerket over ham, og selv om enkelte har innvendt at slagordet er temmelig vagt – preget av “både sentimentalitet og utflytende omtrentlighet”, som biskop Berggrav (1951, s. 125) seinere formulerte det – lar vi innholdet i nettopp disse to termene gå som en rød tråd gjennom denne framstillingen.

3 Politikeren Wexelsen

La oss først se litt nærmere på noen av de mange politiske tiltakene og bestemmelsene Wexelsen var delaktig i, og da med vekt på språkpolitiske saker. Aller først er det viktig å understreke et slags grunnleggende karaktertrekk som preget Wexelsen i mye av hans virke: Som vi allerede har antydnet, ble han regnet som en utpreget radikal person i det meste av det han foretok seg, både som prest og politiker. Idealene hans var knyttet til demokratisering, liberalisering og folkeliggjøring, og han var opptatt av toleranse og frihet – både innad i kirka og i samfunnet mer generelt. Da han første gang ble utnevnt til kirkestatsråd, i 1891, var reaksjonene sterke blant annet fra vestlandske lekfolk, som ikke kjente seg igjen i Wexelsens kirke- og kultursyn. I *Vestlandsposten* foregikk det for eksempel et ordskifte som Mjeldheim (1997, s. 266) omtaler som ren personforfølgelse. *Morgenbladet* plasserte ham på samme tid i “det yderste (radikale) Venstre” – i en omtale som ellers var skeptisk til den nye ministeren:

Hans mangfoldige Udtalelser angaaende Kirke- og Skolespørsmål under sit mangeaarige Ophold ved Stortinget ere ligesaa forvirrede som ordrige; det vrimler af umodne og forfløine reformatoriske Ideer, som, hvis han agter at gennemføre dem, vil kunne gjøre ham til den nye Regjerings *enfant terrible*, dersom det ikke lykkes at holde ham i Ørene. (8.3.1891, s. 2)

Og om han ikke ble en enfant terrible, skulle Wexelsen komme til å gjøre seg bemerket gjennom sine bidrag til liberalisering av en rekke lover og paragrafer på ulike samfunnsområder: “[Wexelsen] interesserede sig i det hele for kirkelige

⁷ Grundtvigianeren Christopher Bruun ble kjent med Langbehns tankegods tidlig i 1890-årene, og i et foredrag fra 1903 uttrykker Bruun sympati med ideen om “Deutschtum und Christentum”, men det ser ikke ut til at han brukte noe motstykke til dette slagordet i egne tekster (Aukrust, 1981, s. 200–201). *Kristendom og norskdom* var tittel på festskriftet i anledning Bruuns 80-årsdag i 1919, men da var det med henvisning til “Nidaros-bispen Vilhelm Wexelsens siste ord” (Hægstad, 1919, s. 62).

⁸ Se for eksempel *Trondhjems Adresseavis* 26.7.1909, *Morgenposten* 28.7.1909 og *Aftenposten* 29.7.1909. “Fest paa Olafsdagen” viser til Wexelsens langvarige innsats for å revitalisere olsokfeiringen og gjøre den til en nasjonal festdag for kirka (jf. Andresen, 2005, s. 27–34).

Reformer i frisindet Retning”, ble ettermælet hans i *Kirke-Leksikon for Norden* (Andersen, 1929, s. 837). I den andre perioden sin som kirkeminister fikk han for eksempel endret vielsesritualet slik at bibelverset med “I Kvinder! Være eders egne Mænd underdanige [...]” ble tatt ut (Ellingsen, 2001, s. 45). I hans lederperiode ble det også gitt stemmerett til kvinner i menighetsmøter. For enkelte framstod Wexelsen gjennom denne typen tiltak som en ganske provokativ, rød klut, og han ble regnet blant “de sorte faar i den teologiske hjord”, som en meningsfelle seinere beskrev det (Arctander, 1912, s. 31).

Så over til språkpolitikken. Et av de områdene der Vilhelm Andreas Wexelsen la ned en betydelig politisk innsats, var i kampen for landsmålet. Wexelsen ble i det hele tatt en politisk krumtapp i arbeidet med å konsolidere og institusjonalisere landsmålet som et nasjonalt skriftspråk utover på slutten av 1800-tallet. En av de virkelig store sakene han var involvert i, var forberedelsene til stortingsvedtaket i 1885, det såkalte *jamstillingsvedtaket*, der landsmål ble offisielt sidestilt “vort almindelige Skrift- og Bogsprog”, altså riksmål (se f.eks. Jahr, 2015, s. 34). Og noen år seinere, i 1892 da Wexelsen var blitt kirke- og undervisningsminister, sørget han for å få vedtatt det som gjerne går under navnet *målparagrafen*. Dette var en slags oppfølging av jamstillingsvedtaket og ga hvert enkelt skolestyre rundt om i landet rett til å bestemme hvilket av de to skriftspråkene elevene skulle ha opplæring i. Disse to bestemmelsene var helt avgjørende i implementeringen av landsmål som et reelt skriftspråksalternativ i det norske språksamfunnet. Wexelsen kom også med et framlegg for Stortinget om obligatorisk sidemålsstil til artium, men dette ble først vedtatt noen år seinere (i 1907).

Også på andre samfunnsområder nedla Wexelsen en stor innsats for landsmålet. For eksempel satt han i flere år (1894–98) som formann i Det Norske Samlaget; han sørget som kirkeminister for å få autorisert Elias Blix sine landsmålsalmer til bruk i kirka (i 1892), og opp gjennom årene bidro han med aktiv støtte til folkehøyskolebevegelsen og den frilynte ungdomsbevegelsen, der landsmålet inngikk som en viktig ingrediens.

Det vi så langt har vært innom, viser én sentral side av Vilhelm Andreas Wexelsens arbeid som språkpolitisk, nasjonal strateg. Den andre siden har ikke fått like stor oppmerksomhet og blir som nevnt forbigått i stillhet i enkelte oppslagsverk, men den handler altså om den samme Wexelsens virke i assimileringssprosessene mot samer og kvener i det norske språksamfunnet. Det er særlig to saker vi skal se litt nærmere på i den forbindelse. Den første gjelder den såkalte Wexelsen-plakaten fra 1898, mens den andre handler om skoledirektørembetet for Finnmark som ble opprettet i 1902. I begge disse sakskompleksene satt Wexelsen med iallfall én hånd, til dels begge hendene, på rattet.

Wexelsen-plakaten var en instruks som kirke- og undervisningsminister Wexelsen fikk vedtatt innført i 1898, og som angikk muligheten for å bruke samisk og kvensk som “Hjælpesprog” i undervisningen i skolen. Den var en videreføring av en tilsvarende instruks fra 1880 som innebar svært innskjerpende tiltak i retning av at samiske og kvenske elever i Troms og Finnmark *kun* skulle

lære norsk i skolen. Tidligere paragrafer om at barna også skulle lære morsmålet sitt, var med dette satt til side (se f.eks. Jensen, 2005, s. 80–84). Flere tok etter hvert til orde for å modifisere instruksjonen, de mest toneangivende var biskopene Skaar og Bøckman (mer nedenfor), men ingen protester ble tatt til følge, og Wexelsen holdt fast på det meste av ordlyden fra 1880-varianten i den nye instruksjonen fra 1898 (Dahl, 1957, s. 299–309). Ikke desto mindre var han klar på at revisjonen gikk “i Retning af at gi Norsk sterkere Stilling”, som han uttrykte det i et avisintervju noe seinere (*Dagbladet* 19.8.1902). Dermed sementerte han fornorskningsslinja ytterligere og gjorde i praksis innskjerper som framfor alt avgjorde undervisningsspråket i kristendomsfaget, til en pilar i hele skolesystemet. Tidligere lovverk hadde nemlig åpnet opp for noe bruk av samisk og kvensk i opplæringa: “Lappisk og Kvænsk kan benyttes som Hjælpesprog ved Undervisningen”, som det stod i § 73 i Lov om Folkeskolen paa Landet av 1889 (Landsskoleloven, 1889, s. 22). Da paragrafen i 1892 ble drøftet i Odelstinget, ble statsråd Wexelsen bedt om å kommentere om “man deroppe [dvs. i de nordligste landsdelene] saavidt muligt bør indskrænke det kvænske Sprog” til fordel for et av de to norske (St.forhandl., 1892, s. 330). Wexelsens kontante svar var: “Man kan være overbevist om, at Administrationen vil lade det sig være magtpaaliggende at gjøre alt muligt, for at Fornorskingen kan gaa frem i de nordlige Landsdele” (sst., s. 337). Innvendingene mot 1880-instruksjonen hadde altså hatt liten virkning på statsråd Wexelsen, og det faktum at han i sin nye versjon fra 1898 videreførte nesten alt av det som har blitt kalt “fornorskingens Magna charta” (Dahl, 1957, s. 243), viser hva han anså som rett medisin for nordområdene. Med instruksjonen fulgte stadfesting av en viss språkpolitikk og dessuten sterkere økonomisk satsing, blant annet på skolebygg og forlenget skoletid, i de såkalte overgangsdistriktene (Eriksen & Niemi, 1981, s. 58). Instruksjonen ble i prinsippet gjort gyldig for alle språkblandete områder – i praksis Finnmark og Nord-Troms. De to finnmarkskommunene Karasjok og Kautokeino ble gitt “fritak” fra norskkravet, og kunne slik på legalt vis anvende samisk i kristendomsundervisningen (jf. Zachariassen, 2012, s. 119).

Konrad Nielsen, dosent og seinere professor i finsk-ugriske språk ved universitetet i Kristiania, anså Wexelsens instruks og tilhørende politikk som så radikal at han noe seinere omtalte den som startpunktet for en egen “Wexelsensk Periode” i norsk skolepolitikk overfor samene (*Verdens Gang* 12.3.1907). Og etter Nielsens syn var denne perioden kjennetegnet av ivrig fornorskingsarbeid som ville utradere samenes språk:

Lapperne har det bestemte Indtryk, at Bestræbelserne for at blive kvit det lappiske Sprog i Skolen, i Virkeligheden ogsaa tager Sigte paa at blive det helt kvit, paa alle Omraader, – faa Sproget udryddet. (Sst.)

Wexelsen, som på dette tidspunktet var biskop i Nidaros, tok Nielsens utspill ille opp, og i et avisintervju understreket han at det ikke var snakk om at instruksjonen han hadde innført, utgjorde noe brudd mot det forutgående (*Verdens Gang*

28.3.1907). Tvert imot var instruksen av 1898 “i sit Indhold aldeles den samme som Stiftsdirektionens Instruks af 1880”. Videre ville han ha seg frabedt mistanken om at hovedmotivet for tiltakene i Finnmark var “fornorskning”, et uttrykk han anså som uheldig fordi “det faar let en odiøs Klang i Lappernes og Kvænernes Øre”. Målet var forbedring av skoleforholdene, og her påpekte Wexelsen at han stod i en lengre tradisjon: “Det gjaldt kun at gjøre de gjældende Bestemmelser fuldt effektive.” Han gikk også imot påstanden om at hans politikk var rettet mot en utradering av samisk språk: “Det gjælder ikke en isoleret og vilkaarlig Bestræbelse for at fremtvinge noget Sprogbytte.” Den sentrale plassen norsk ble tildelt i opplæringen, var nødvendig av nasjonale årsaker; det skulle gjøre minoritetsgruppene i nord i stand til å tilegne seg “det norske Kultursamfunds Goder”, slik at også Finnmark kunne bli et “homogent Samfund”. Norsk var skolens “Meddelelsesmiddel”, og dette måtte samer og kvener lære “for sin egen Skyld og for vort Samfunds Skyld”, men det var ikke Wexelsen imot om de samtidig videreførte sitt eget språk: “det sørger jo Hjemmet for og Omgangen dem indbyrdes”. En kan likevel spørre seg hvor enkelt det var for “Hjemmet” å videreføre samisk når instruksene uttrykkelig påla læreren å innprente foreldre og familie “vigtigheden af at kunne tale og læse norsk” (§ 12).

Det samme året som instruksene ble vedtatt, nedsatte minister Wexelsen et utvalg som skulle utrede hvordan fornorskingsprosessen i skolen kunne gjøres mer effektiv. Det framstod nå som viktig å føre tilsyn med lærerne i de språkblandete områdene, slik at skolens virksomhet ble utført i henhold til regelverket. Et redskap i dette arbeidet ble det nye skoledirektørembetet for Finnmark opprettet i 1902; det første amtet i landet med en egen skoledirektør.⁹ “Kun besynderlig, at det ikke har været gjort før”, skrev *Verdens Gang* (16.8.1902), og fortsatte: “En Skoledirektør for Finmarken faar en Opgave, der skiller sig ikke lidet fra en Skoledirektørs Opgave i de andre Stifter, idet hans Hovedopgave bliver Fornorskingsarbeidet.” I ansettelsesprosessen til denne stillingen tok Wexelsen aktivt grep og fikk tilsatt sin foretrukne kandidat: overlærer Bernt Thomassen (1859–1929) fra Trondheim (Zachariassen, 2012, s. 32–35). I et intervju med *Dagbladet* etter utnevnelsen uttalte Wexelsen: “Jeg haaber, at jeg i ham har fundet den rette Mand, og det var mig en Glæde at kunne ta en Skoledirektør ud af Folkeskolens Lærerkreds” (16.8.1902). Thomassen blir beskrevet som en målrettet, lojal og hardtarbeidende embetsmann, med sterk dedikasjon til det språklige fornorskingsarbeidet. I en artikkel om skoleforhold i Finnmark i en rekke aviser i august og september 1913,¹⁰ får han følgende skussmål: “Han har utvilsomt Landets vanskeligste og mest omfattende Embede; men saa er han ogsaa energisk som faa og omfatter sin Gjerning med stor Nidkjærhed.” Thomassen satt i den nyopprettede stillingen i nesten to tiår og ble slik en sentral person i det skolepolitiske

⁹ Fram til dette hadde Finnmark sortert under Tromsø skoledirektør i et enormt tilsynsdistrikt som favnet dagens Nordland, Troms og Finnmark fylker (Mediås, 1997, s. 182).

¹⁰ Her sitert etter *Bergens Annonce Tidende* 1.9.1913. Se også *Gudbrandsdølen* 28.8.1913 og *Lofotposten* 3.9.1913.

arbeidet i Finnmark tidlig på 1900-tallet. Han fikk da også raskt sine kritikere. Blant annet var den første samiske stortingsrepresentanten, Isak Saba (1875–1921), involvert i et opphetet ordskifte med Thomassen i *Skolebladet* i 1906. Dette var utløst av Sabas nokså freidige kopling av skoledirektøren til generalguvernøren i Finland, Nikolaj Bobrikov, som i årene omkring 1900 hadde tvangsinnført russisk språk i finsk skole og statsapparat: “Finnerne kaller [Thomassen] Bobrikoff. Navnet passer ikke så verst. Bobrikoff var udnævnt af czaren for å russeficere Finland, Thomassen af Wexelsen for at fornorske Finmarken.” (*Skolebladet* 17.11.1906)¹¹ En liknende skarp tone finner vi i et ordskifte mellom presten Jens Otterbech og skoledirektør Thomassen i *Lappernes Ven* i 1912–1913 (nr. 22/1912 og 1/1913). Otterbech antydte i et innlegg at Thomassen, riktignok anonymisert som “den nye skoledirektør”, var skyldig i en rå språkundertrykkelse overfor samiske elever: “Er der virkelig nogen mening i, at skolebørn i vort frie Norge skal plages paa denne maate, fordi de taler sit morsmaal – det eneste som de kan?” Thomassen kom med et oppbrakt tilsvaret til det han mente var en fornærmelse som lå under straffeloven. Han framholdt videre at han ikke gjorde annet enn å operere “efter de gjældende bestemmelser” fra landets myndigheter, og henviste til Kirkedepartementet som hadde innsatt og instruert ham.

Spesielt betydningsfull var innsatsen til skoledirektør Thomassen i opprettelsen av de statsdrevne internatskolene rundt om i Finnmark, og dels i Nord-Troms, som fikk de første bevilgningene under Wexelsens andre statsrådperiode (statsbudsjettet for 1900/1901). I forhandlingene i Stortinget understreket Wexelsen viktigheten av denne satsingen: “Jeg lægger navnlig den største vekt på oprettelse af internater. Det vil aldrig kunne blive noget effektivt ud af skolen i Finmarken, førend der paa passende steder bliver skolehjem” (St.forhandl. 1900–1901, s. 1266). Det kom til å koste en del, men det ville være vel anvendte midler: “[V]ore landsmænd deroppe af forskjellig nationalitet har ret til at kræve, at der bliver gjort alt mulig for at bringe dem ind under fædrelandets kultur” (sst.).

Omkring femti slike skoler ble bygd fram til andre verdenskrig, ti av dem i direktør Thomassens tjenesteperiode. Internatskolene fungerte som en løsning på å gi skolegang til alle i områder med gravgrendt bosetning. Som sitatet fra Wexelsen viser, var det samtidig en overordnet ambisjon at internatskoleordningen skulle bidra til å gjøre samiske og kvenske barn mest mulig norske. Og ifølge flere av instansene som var delaktige i dette arbeidet, var det stor enighet om betydningen av de statlige internatskolene i fornorskingsprosessen: “Det har vist seg at *internatskolene er utmerket egnet til å fremme norskheten*, og man bør derfor søke å få så mange slike skoler som mulig i de strøk det her gjelder [...]” (fra Finnmarksnevndens innstilling i 1936, etter Eriksen & Niemi, 1981, s. 257; kursivering som i originalen).

¹¹ Jamføringen med Bobrikov kom først i et leserbrev i *Sagai Muittalægje* som førte til at Thomassen truet med å anmelde redaktøren for ærekrenkelse. Dette opptrinnet kjente nok Saba til, og provokasjonen i *Skolebladet* var nøye overlatt (Zachariassen, 2012, s. 87).

4 Ideologiske forutsetninger for Wexelsens arbeid – “Norskdøm og kristendom”

Den innsatsen Vilhelm Andreas Wexelsen nedla i språkpolitikken, fulgte utvilsomt to ulike og etter alt å dømme motsetningsfulle spor: Der han på den ene siden utførte et mangeårig arbeid for å gi det norske folk et eget og mest mulig norsk språk, virket han på den andre siden like utrettelig for å frata bestemte grupper innenfor den samme staten deres eget språk. Spørsmålet som dermed melder seg, er hvordan dette kunne “gå opp”; hvilke ideologiske føringer kunne legitimere en slik tilsynelatende indre motsetning i det språkpolitiske arbeidet Wexelsen nedla for folk og fedreland?

La oss derfor heve blikket opp fra mikronivået der Wexelsen opptrer som en individuell aktør, og se litt nærmere på det ideologiske landskapet han beveget seg rundt i disse siste tiårene på 1800-tallet. For uansett hvor dynamisk og handlekraftig Wexelsen var som politiker, var “regien” for det arbeidet han kom til å utrette, langt på vei staket ut på et politisk makronivå. For eksempel har historikere pekt på at regjeringssjef Johannes Steen stod bak sin kirkestatsråd i synet på at samer og kvener måtte få del i det norske kulturfellesskapet gjennom norskopplæring (Boyesen, 1961, s. 6–7; Sunnanå, 1969, s. 110).¹² I begge Steens regjeringer (1891–93 og 1898–1902) ble Wexelsen Steens “meget effektive instrument til å realisere denne fornorskningspolitikken” (Boyesen, 1961, s. 7), og Wexelsens tiltak passet for det meste inn i ideologiske rammer som allerede var godt etablert. Det bemerkelsesverdige er hvor effektiv Wexelsen skulle bli i å omsette det ideologiske rammeverket i reell politikk.

4.1 Norskdøm

Det som mer enn noe annet styrte det politiske og kulturelle arbeidet i Norge gjennom mesteparten av 1800-tallet og videre inn på 1900-tallet, kan identifiseres som *nasjonsbygging*. En målsetning med en rekke politiske prosjekter på denne tida var å konsolidere de kulturelle markørene som ble valgt ut som eksklusivt *norske*. Impulser fra tysk nasjonalromantikk stod sentralt, og innenfor denne tradisjonen var forestillingene om en intim allianse mellom nasjonal identitet og språk framtrepende. Gjennom språket kunne et folk uttrykke sine unike særtrekk og dermed sin spesifikke nasjonale karakter. Slik kunne nettopp språket fungere som et “lim” innad i nasjonen, samtidig som det markerte grensa mot “de andre” som ikke tilhørte denne nasjonen (se f.eks. Mæhlum & Hårstad, 2018, s. 287–290).

¹² Wexelsen ansees som Steens nærmeste medarbeider i 1890-årene, og det foregikk en omfattende brevkorrespondanse mellom de to (Sunnanå, 1969, s. 19, n. 13). Den filologisk skolerte Steen var godt orientert i språkforholdene i Nord-Norge, og sist i 1870-årene viste han seg som en sterk talsmann for norskopplæring blant samer og kvener for å gjøre dem del av “det norske folkesamfunnet” (Sunnanå, 1957, s. 101).

Dette er noen av de essensielle trådene i det ideologiske bakteppet for Vilhelm Andreas Wexelsens språkpolitiske virke. Den nasjonale agendaen var den rådende, uansett politiske fløydannelse, og tilnærmet alle språklige vedtekter og tiltak kunne brukes – og tolkes – som symbolske brikker i dette store nasjonale spillet. Riktignok har det vært en god del diskusjon om på hvilke måter en skal forstå den nasjonale dimensjonen i norsk språkdebatt. Framfor alt har disse diskusjonene vært framtrædende om landsmålet/nynorsken som kulturelt prosjekt (for en prinsipiell oppsummering og drøfting se Hoel, 2009, særlig kapittel 3). Et spørsmål har for eksempel vært om de sosiale og demokratiske aspektene kanskje har vært minst like viktige som de nasjonale i kampen for landsmålet. Og hva slags nasjonalisme er det forresten vi til enhver tid snakker om, “egentlig”? Vi går ikke nærmere inn i slike spørsmål her, men slår bare fast at en nasjonal dimensjon nærmest har vært tatt for gitt i analyser av norsk språkstrid utover på 1800-tallet.

Ikke minst framstår dette som en relevant fortolkningsramme når det gjelder vår manns politiske arbeid. Wexelsen var som nevnt medlem av partiet Venstre, og han hadde nok dels gjennom denne tilhørigheten, dels gjennom sin nære tilknytning til grundtvigianismen (mer om det nedenfor) et særskilt engasjement for det som i nyere nasjonalismeforskning gjerne blir omtalt som kultur-nasjonalisme.¹³ Slik denne termen som regel har blitt anvendt, viser den til en vektlegging av hvordan kulturelle forhold er avgjørende for folks nasjonale bånd og identiteter; det vil i praksis si faktorer som språk, etnisitet, myter og religion (se f.eks. Hoel, 2009, s. 46–48). Wexelsens årelange og mangfoldige innsats for landsmålet skriver seg rett inn i dette kulturnasjonale arbeidet. Han var kort sagt en politisk krumtapp i institusjonaliseringen av det mange betraktet som det “ekte norske” språket – etter at landet i flere århundrer hadde hatt et skriftspråk som *ikke* ble ansett som “ekte norsk”.

En vesentlig dimensjon ved dette kulturnasjonale arbeidet utover på 1800-tallet var knyttet til hvem som kvalifiserte som “ekte” nordmenn, i motsetning til “uekte” nordmenn (se f.eks. Seip, 1998, s. 103–107). Etnisitet – og dermed ofte også språk – stod sentralt i disse diskusjonene. Den rådende forståelsen, etablert allerede tidlig på 1800-tallet, var at minoriteter som samer og kvener *ikke* var inkludert i det nasjonale norske fellesskapet. De ble regnet som av “fremmed nasjonalitet”, men befant seg også på et lavere kulturelt og sivilisatorisk nivå, ifølge den framherskende ideologien. En viktig komponent i nasjonsbyggingen ble derfor å omskape disse minoritetsgrupperingene til å bli så norske som mulig.

¹³ Som Thorkildsen (1996, s. 244–245) omtaler, kan Grundtvig selv primært kalles kulturnasjonalist, men grundtvigianismen i Danmark fikk også klare innslag av en politisk nasjonalisme. Et liknende uskarpt skille mellom de to formene for nasjonalisme påviser Thorkildsen (1996, s. 252–255) på norsk jord: De tidlige grundtvigianerne (Ole Vig, W.A. Wexels mfl.) representerte en regressiv kulturnasjonalisme kombinert med en forsiktig politisk nasjonalisme, mens det som kan kalles nygrundtvigianerne (deriblant Wexelsen), forente en progressiv kulturnasjonalisme med en liberal politisk nasjonalisme.

Da er vi midt inni en del av det politiske arbeidet som skulle prege Norge fra og med midten av 1800-tallet og til langt inn i neste århundre – nemlig fornorskningspolitikken. Målet var kulturell assimilering av etniske minoriteter, primært samer og kvener. Ambisjonen var at disse minoritetsgruppene skulle legge vekk sitt eget språk og sin egen kultur til fordel for majoritetens norske språk og kultur. Som den norske nasjonalstatens offisielle politikk kan en si at fornorskningen tok til fra og med midten av 1800-tallet, symbolisert med etableringen av det som gikk under navnet Finnefondet i 1851 (se f.eks. Eriksen & Niemi, 1981, s. 48–50). Dette var et statlig fond med betydelige midler avsatt til fornorskningen av i første omgang samer, på den tida omtalt som “finn”, og etter hvert også kvener. Finnefondet gikk til tiltak innenfor skolevesenet i Finnmark og Troms, ikke minst i form av lønnstillegg til lærere som viste seg å være dyktige i å lære minoritetsbarna norsk. Utover på 1880- og 1890-tallet ble disse ulike tiltakene i skolen innskjerpet, med stadig sterkere restriksjoner på bruken av minoritetsspråkene. Den språkinstruksen som kirke- og undervisningsminister Wexelsen signerte i 1898, var slik sett det siste trinnet i denne innstrammingsprosessen. Den såkalte Wexelsen-plakaten var for øvrig den offisielt retningsgivende språkinstruksen i norsk skole i over et halvt århundre. Først med skoleloven som kom i 1959, kunne samisk igjen bli brukt som skolespråk.¹⁴

Hva som skal settes som startpunktet for fornorskningspolitikken, har vært omdiskutert, og som blant andre Niemi (2017, s. 134–135) peker på, kan det være like riktig å kalle tidsrommet mellom 1850 og 1870 en overgangs- og introduksjonsfase der man ser tendenser til fornorskning i den praktiske politikken. I denne perioden ble overordnede målsettinger vedtatt og et økonomisk fundament lagt, men tiltakene var fortsatt moderate og i begrenset grad omsatt til praktisk inngripen. Først omkring 1870 lanserte styresmaktene mer systematiske tiltak i retning aktiv fornorskning, og utover i det påfølgende tiåret ble disse stadig intensivert. Kulminasjonen skjedde nettopp i tiårene på hver side av århundreskiftet, da nye planer ble implementert i de fleste samfunnssektorer, både i jordpolitikken, innenfor skolevesenet, kirka og en rekke andre områder (jf. Eriksen & Niemi, 1981, s. 47).

Perioden da Wexelsen satt på den politiske toppen, som senior stortingsrepresentant og statsråd, kan ses som klimakset i den fornorskningbølgen som hadde rullet fram siden midten av århundret. Og denne lar seg vanskelig forklare uten at man trekker inn norskdomsideologien som rådet på samme tid. Som vi har vært inne på, fungerte ambisjonen om å bygge og utvikle nasjonen Norge i seg selv som en legitimering av de ulike fornorskningstiltakene. Nasjonen skulle samles omkring noen felles, forenende elementer, og språk var i en slik sammenheng et av de mest symboltunge. Det var imidlertid også andre ideologiske strømninger i denne tidsepoken som bidro til å underbygge forestillingene om at

¹⁴ Landsskulelova (1937, s. 110 og 114) åpner vel å merke for bruk av samisk som “hjelpemål”, mens kvensk ikke tillates. Den formelle avviklingen av instruksjonen fra 1898 skjedde gjennom Stortingets behandling av Samekomiteens innstilling i 1963 (St.meld. 21 (1962–63)).

fornorskningen av minoriteter ville virke styrkende på den norske nasjonalstaten. Ikke minst hentet en argumenter fra det som på denne tida ble regnet som vitenskapelig legitimt når det gjaldt menneskers etniske tilhørighet. I denne kunnskapsbasen stod en evolusjonistisk kultur- og samfunnsmodell sentralt.

Evolusjonisme er læren om at det både i naturen og kulturen foregår en gradvis utvikling fra det enkle til det mer komplekse, ofte koblet til en forestilling om at denne utviklingen også innebærer en kvalitativ endring – som en form for framtidsoptimisme. En slik evolusjonistisk forståelse preget i stor grad verdensbildet utover på 1800-tallet, og da gjerne knyttet opp mot tankegods hentet fra samtidas rasebiologi og darwinisme. Denne ideologiske miksturen munnet ofte ut i en form for rasebaserte, hierarkiske samfunnsmodeller der – i norsk sammenheng – samer befant seg nederst i utviklingshierarkiet og etniske majoritetsnordmenn øverst (se f.eks. Mæhlum & Hårstad, 2018, s. 302–304; SFK, 2023, kap. 7). I et slikt perspektiv innebar det dermed et sivilisatorisk framskritt om en etnisk minoritet som den samiske ga avkall på eget språk og kultur – og på sikt ble assimilert i det norske storsamfunnet. Så vidt vi vet, bidro ikke Wexelsen til noen eksplisitt – skriftliggjort – drøfting av evolusjonisme som samfunnslære, men i flere sammenhenger kom han med utsagn som lett lar seg relatere til et slikt perspektiv. I et intervju med *Dagbladet* i 1902 understreker han for eksempel hvordan “det systematiske Arbeide for at bringe Finmarkens Folk og navnlig dens lappiske og kvænske Befolkning den Oplysning og den Kultur, de har Ret til at kræve som Fædrelandets Børn” nå har fått “ny Fart” og “tar alene de Skridt, som Udviklingen og den nærværende Tids Behov tilsiger” (16.8.1902, s. 2).

En siste faktor vi vil nevne, som åpenbart også bidro til å rettferdiggjøre fornorskningstiltakene overfor samer og kvener, er knyttet til det storpolitiske bildet utover i andre halvdel av 1800-tallet. Vi snakker her om et aspekt ved norsk sikkerhetspolitikk og relasjonen til de to naboene i nord, Russland og Finland. Forestillinger om “den russiske fare” kan visstnok spores helt tilbake til middelalderen, men fra 1860-tallet ble frykten for så vel Russland som Finland som politiske aktører i nordområdene intensivert, noe som ga grunnlag for også å snakke om “den finske fare” (jf. Eriksen & Niemi, 1981, s. 11–15). Finland var i perioden fra 1809 fram til den russiske revolusjon i 1917 et storfyrstedømme formelt knyttet til Russland og underlagt den russiske tsaren/storfyrsten. Og det var ingen uvanlig holdning i Vest-Europa på denne tida å betrakte Finland som en russisk provins. Med bakgrunn i den omfattende finske innvandringen til både Norge og Sverige på særlig 1700- og 1800-tallet, samt den sterke finske nasjonalismen utover på 1800-tallet, oppstod det en forsvarspolitisk frykt for finsk ekspansjon i Nord-Troms og Finnmark. Den kvenske minoriteten i Norge hadde sin opprinnelse i slike innvandringsbølger, og den omtalte “fremmedheten” som gjerne ble knyttet til både de kvenske og samiske minoritetene, resulterte i en slags kollektiv mistro til disse språkgruppene nasjonale sinnelag og lojalitet. Spørsmålet mange stilte seg, var om den historiske og språklige tilknytningen disse gruppene hadde til Finland – eller iallfall til noe “ikke-norsk” – kanskje også

utgjorde et forsvarspolitisk problem. En slik tankegang vises for eksempel i læreren Jon Sørensens beretning fra et besøk i Finnmark i 1902:

Der siges om den norske befolkning i Finmarken, at den er ikke med endnu i det norske folk, den er kun en almue, hvis nationalbevisthed sover under et lag af det russiske mel. Det er væsentlig embedsstanden og skolemestrene som er norskhedens vern og fæste i denne unge landsdel. Men netop i de unges sind kan skolemesteren bygge et Norge et fæste sterkere end Vardøhus. (Sørensen, 1903, s. 58)

Både på 1800-tallet og videre utover på 1900-tallet ble slike sikkerhetspolitiske argumenter brukt aktivt i legitimeringen av fornorskningspolitikken. Dette kommer blant annet fram i noen av de påleggene biskop Bøckman (se nedenfor) fikk fra øverste politiske hold da han inntok bispestolen i Tromsø i 1893. Bøckman ble innkalt til en privat samtale med kong Oscar 2. som understreket hvor sentralt bispeembetet stod i arbeidet med “at styrke det norske Element der nord”. Monarken uttrykte uro over at Bøckmans forgjenger Skaar (jf. også nedenfor) hadde gått for langt i å støtte kvenenes (og samenes) språk, og Bøckman måtte love å bidra til fornorsking for å unngå å “paaføre Landet Fare” ettersom kvener “følte sig som russiske og ikke som norske Undersaatter” (sitert etter Thorvaldsen, 2004, s. 97). Denne bekymringen for særlig kvenenes mangelfulle lojalitet til “det norske” opptok også Wexelsen, og hans løsning bestod i å etablere kirker og skoler langs grensa mot øst – “et fæstningsværk, som er uindtagelig”, skal Wexelsen selv ha kalt det (Vogt, 1918, s. 12). Rett etter Wexelsens tid som statsråd, blant annet i forbindelse med Stortingets drøfting av statsbudsjettene for 1903–04 og 1904–05, kom denne forsvarspolitiske argumentasjonen igjen i sentrum, og fornorsking av kvenene ble ansett som det mest maktpåliggende (Eriksen & Niemi, 1981, s. 60–61). Tilnærmingen til de to hovedmålgruppene for fornorskningspolitikken, samene og kvenene, varierte altså noe i motivasjon og intensitet (se nærmere drøftinger hos Niemi, 1995).

4.2 Kristendom

Hvordan posisjonerer så kristendommen seg i dette ideologiske bakteppet? Er det kanskje aspekter i det fornorskningspolitiske budskapet på 1800-tallet som fant gjenklang og støtte i den religionen som ble offisielt utøvd i Norge på denne tida? Eller enda mer konkret: Er det mulig å identifisere elementer i Vilhelm Andreas Wexelsens kristne grunnsyn som kan ha bidratt til å understøtte, eller til og med forsterke, de fornorskingstiltakene han ble en slik dynamisk forkjemper for?

Kristendomsforståelsen hans inngikk åpenbart som en sentral del i det nasjonale og *vice versa*; jf. for eksempel Schilliaas (1957, s. 116) som skildrer hvordan Wexelsen i sitt virke fikk “de kristelige og nasjonale strenger til å klinge fulltonende sammen”. I et skrift Wexelsen ga ut mot slutten av livet, beskriver han hvordan nasjonen har “git sig ind under kristendommens aandelige makt”:

Morsmaalet og alt av folkelig særpræg i aandsevner, temperament og hjertelag, i ned-
arvede eller naturgivne anlæg i folkesjælen, ja endog de ydre aabenbarelsesformer
– i tradition, billedsprog, toner og farver – alt stiller sig, naar et folk aapner døren for
evangeliet, til gudsrigetets raadighet, og dette anerkjender paa sin side hvert folks
individualitet, respekterer dets eiendommeligheter og nytter dem saalænge de lar sig
bruke som villig materiale til at bygge Herrens hus paa klippegrund i folkets midte.
(Wexelsen, 1908, s. 12)

Også i yngre år forfektet Wexelsen et slikt syn. Likevel har det vært lite oppmerk-
somhet omkring den faglige bakgrunnen Wexelsen *de facto* hadde som geistlig:
“Fortsatt blir Wexelsen først og fremst omtalt som politiker i historisk sammen-
heng, mens hans geistlige tilknytning og teologiske ballast blir oversett”, uttaler
teologen Tore Johnsen i et intervju der temaet er hvordan en viss teologisk
posisjon kan ha fungert som ideologisk pådriver i rasismen mot samer (Fjeldheim,
2022). Johnsen (2021) drøfter dette mer inngående, og da er nettopp grundtvig-
ianismen valgt ut som eksempel på en kristen retning som har hatt en slik innvirk-
ning. Og Wexelsen er her blant de omtalte hovedaktørene.

I det følgende vil vi forfølge denne tematikken med vekt på det grundtvig-
ianske, men først kaster vi et overordnet blick på den historiske rollen kirke og
religion har hatt overfor særlig den samiske minoriteten her i landet,¹⁵ og da med
språklige valg i fokus. For spørsmålet om hvorvidt det kristne budskapet skulle
formidles på samenes eget språk eller på majoritetsspråket, ble opp gjennom
århundrene mye debattert. Ulike argumenter kunne legitimere både den ene og
den andre strategien, enten disse argumentene var nasjonale og statspolitiske, eller
pedagogiske og filantropiske. Visse forhold representerer likevel “grunnlinja” her
– som at kirka helt siden reformasjonen i 1536 (og fram til 2017) var en statskirke
med biskoper og prester som sentrale aktører i statsforvaltningen, og at det i hele
denne perioden var en målsetning å skape enhet i formidlingen av religion overfor
alle grupperinger i det norske samfunnet (jf. SFK, 2023, s. 174).¹⁶ Slik sett
fungerte også kirka som et viktig redskap i nasjonsbyggingen. Og fornorskning-
bestrebelsene innad i kirka gikk derfor i lange perioder nesten hånd i hånd med
det som til enhver tid var rådende politikk innenfor skolesystemet (se Eriksen &
Niemi 1981, s. 62–69) – om enn ikke alltid, som vi kommer tilbake til om litt.

Samtidig var det iallfall fra tidlig på 1700-tallet, gjennom virksomheten i regi
av det såkalte Misjonskollegiet, etablert en nokså sterk tradisjon når det gjaldt å
bruke minoritetsspråket som prekenspråk (Steen, 1954, s. 244). Som del av et

¹⁵ Språksituasjonen for den sørsamiske minoriteten har historisk vært ganske forskjellig fra store deler
av den nordsamiske, som denne framstillingen primært handler om (jf. f.eks. SFK, 2023, s. 232–237).
Læstadianismen hadde uten tvil stor betydning for kirkas rolle i fornorskningspolitikken, men det er
ingen tegn til at Wexelsen hadde befatning med de læstadianske miljøene (jf. Larsen, 2012; Andreassen
et al., 2024), og vi går derfor ikke nærmere inn på denne spesifikke trosretningen.

¹⁶ De territorielle yttergrensene for denne staten var uklare i mer enn 200 år etter reformasjonen, særlig
i nordområdene. Ved slutten av den store nordiske krig (1700–1721) ble det bestemt at grensa mellom
Sverige og Norge skulle reguleres i sin helhet, men arbeidet ble ikke slutført før i 1751. I 1826 ble så
grensa mellom Norge (Sverige-Norge) og Russland endelig fastlagt (Niemi, 2014).

kongelig misjonsdepartement var Finnemisjonen et statlig initiativ med ambisjon om å oppnå politisk dominans over samiske områder, men det var likevel samisk som i første omgang ble valgt som forkynnelsesspråk. Jacob Herman Munch, som var misjonær i Rana fra 1720-årene, skrev i 1746 i en rapport til Misjonskollegiet: “En Missions Betjent, der ei kand det Lappiske Sprog kand lidet frugtbarlig hos Lapperne i Fjældene udrette” (etter Steen, 1954, s. 126). Det ble også grunnlagt utdanningsinstitusjoner med tilbud om samiskspråklig lærer- og misjonsutdanning, først i Trondheim, deretter på Trondenes utenfor Harstad – senere flyttet til Tromsø (se Mæhlum & Hårstad, 2018, s. 301). Riktignok skjedde det en begynnende ideologisk dreining i Finnemisjonen mot slutten av 1700-tallet i retning av å bruke majoritetsspråket i religiøs forkynning (Steen, 1954, s. 270). Men særlig mellom 1820 og 1850 hersket det igjen en positiv holdning fra norske myndigheters side både til samisk og kvensk språk (jf. SFK, 2023, s. 177).

En sentral aktør i denne perioden var presten – og etter hvert språkforsker og oversetter – Nils Vibe Stockfleth (1787–1866). Stockfleth brukte størsteparten av sitt yrkesaktive liv på prestedtjeneste og misjonsvirksomhet i den samiske befolkningen. Han lærte seg nordsamisk i voksen alder, forrettet på samisk og underviste også teologistudentene ved universitetet i Christiania i samisk. I mange år samarbeidet han med sentrale europeiske språkforskere og oversatte ulike bibeltekster og andre religiøse tekster til nordsamisk (jf. SFK, 2023, s. 177–184). De ideene som inspirerte Stockfleth og hans geistlige meningsfeller på denne tida, altså fram mot midten av 1800-tallet, var hentet fra tysk nasjonalromantikk – det vil si det samme ideologiske og filosofiske fundamentet som lå under den “norsk-norske” nasjonsbyggingen (jf. punktet om norskdom i det foregående). En sentral forestilling i denne filosofien var den nærmest hellige og naturgitte enhet som hersker mellom et folks kultur og deres språk. For at den samiske minoriteten skulle utvikles og “siviliseres”, måtte den derfor få tilgang til kunnskapen på sitt eget språk. Samtidig var det en målsetning innenfor dette tankeuniverset at samene gjennom utdanning, generell opplysning og kristen forkynning også skulle “innlemmes” i det norskspråklige storsamfunnet – men uten at de dermed mistet sin egen kultur og sitt eget språk.

Fram til midten av 1800-tallet var det en slik generelt positiv holdning til minoritetsspråk som samisk, og også kvensk, som var dominerende både blant norske geistlige og i skolesystemet (SFK, 2023, s. 177). Men med ulike vedtak og resolusjoner fra myndighetenes side omkring 1850, framfor alt med opprettelsen av det omtalte Finnefondet (1851), dreide opinionen i mer negativ retning med hensyn til bruk av minoritetsspråkene. Fornorskning i form av assimilering framstod i stadig større grad som en overordnet målsetning, mens kompetanse i et minoritetsspråk ble betraktet som et hinder for fornorskningen. Det påtakelige er at på samme tid som dette i økende omfang ble den offisielle ideologien i norsk skole, fikk en slik språkpolitikk langt mindre gjennomslag i kirka:

Fra 1850 og fram til begynnelsen av 1880-årene begrenset fornorskingspolitikken i liten grad kirkens språkbruk i de nordsamiske og kvenske områdene i Nord-Norge. Stortingets vedtak fra februar 1848, om språkkompetanse for prestene, styrket til en viss grad bruken av samisk og kvensk språk i kirken, og ordningen bidro til at kirken ble den viktigste offentlige språkarena for nordsamisk språk gjennom fornorskings-tiden. (SFK, 2023, s. 198)

Når vi kommer inn på 1880-tallet, skjer det en kvalitativ endring i språkpolitikken også innad i kirka. Den statlige fornorskingspolitikken ble generelt kraftig intensivert i disse tiårene mot slutten av århundret, og kirka som institusjon fulgte mer eller mindre lojalt opp de nye tiltakene (jf. f.eks. Eriksen & Niemi, 1981, s. 64–65; SFK, 2023, s. 200).

Essensielt er det at vi nå har kommet fram til den perioden hvor Wexelsen stod i begivenhetenes sentrum når det gjaldt å få effektivt disse politiske prosessene – først som stortingspolitiker fra tidlig 1880-tall, deretter som kirke- og undervisningsminister i to perioder (1891–1893 og 1898–1903), før han avrundet karrieren som biskop fra 1905 fram til sin død i 1909. Wexelsen var med andre ord en viktig representant for statsmakten og de kreftene som hadde fornorskning av etniske minoriteter som sin politiske målsetning, samtidig som han nødvendigvis også hadde med seg sin teologiske tilhørighet.

For å forstå Wexelsens teologiske posisjon må vi ta et skritt tilbake og se på det større landskapet av kristelige aktører og deres relasjon til minoritetsgrupperinger. Saken var nemlig at det heller ikke utover på 1880- og 1890-tallet hersket noen konsensus blant norske geistlige om hvordan de skulle forholde seg til fornorskingspolitikken. Det var tvert imot *mye* debatt omkring dette temaet, og en god del prester og flere av biskopene – særlig i Nord-Norge – opponerte sterkt mot de kirkelige fornorskningstiltakene de ble underlagt (se f.eks. Eriksen & Niemi, 1981, s. 64–69; Hætta, 2021, s. 120–122; SFK, 2023, s. 200; Thorvaldsen, 2004, kap. 5). En som gjerne nevnes som en av de fremste eksponentene for dette synet, er Johannes Nilsson Skaar (1828–1904), biskop i Tromsø i perioden 1885–1892, og deretter i Nidaros fra 1892 til 1904 (som Wexelsens forgjenger). Skaar startet Norsk finnemisjonsforbund på slutten av 1880-tallet, med en målsetning om å forkynne det kristne budskapet på samisk. Vestlendingen Skaar lærte seg også samisk så godt at han kunne bruke det som prekenspråk, og han ble ofte omtalt som “samenes biskop”. En annen motstemme var Skaars etterfølger i Tromsø-bispetet (Peter) Wilhelm Kreydahl Bøckman (1851–1926), biskop i Tromsø fra 1893 til 1909, altså parallelt med Wexelsens embeter som henholdsvis statsråd og biskop.¹⁷ Biskop Bøckman agiterte i årevis for at også samiske barn skulle få undervisning i kristendom på sitt eget språk. I en artikkel i *Morgenbladet* i 1898 skriver han: “Det er en Ret, Finnen [samen] har faaet af Gud ligesaavel som Nordmanden, at faa Guds Ord meddelt paa Modersmaalet”

¹⁷ Det var for øvrig nettopp Bøckman som overtok bispetet i Nidaros etter Wexelsen i 1909. Bøckman hadde bedt om overføring til Nidaros i 1905, men ble da forbigått av Wexelsen, som ble utnevnt til stor fortørnelse i mange kirkelige kretser (Thorvaldsen, 2004, s. 33).

(Bøckman, 1898; jf. Øygard, 2015, s. 30–31 og Thorvaldsen, 2004, s. 111–112). I Sannhets- og forsoningskommisjonens rapport blir Bøckman trukket fram som en sentral aktør når det gjaldt “forsinkelsen” av fornorskningstiltakene i kirka sammenliknet med skolen:

At omslaget i kirken kom nærmere ti år etter at fornorskingspolitikken i skolen ble intensivert, var trolig et resultat av at biskop Bøckman hadde motarbeidet innføringen av fornorskningstiltakene som Kirke- og undervisningsdepartementet, og da særlig kirkeminister Wexelsen, hadde søkt å innføre. (SFK, 2023, s. 239)

Interessant i vår kontekst er det at Bøckman koplet argumentasjonen om bruk av samisk opp mot kampen for landsmålet, som i artikkelen “Kristendom og Kultur, Landsmaal og Finnemaal” (publisert i to deler i *Morgenbladet* desember 1899). For som han sa, hvis det virkelig var slik at landsmålet var nødvendig for at folk skulle forstå undervisning og kristen forkynnelse, så måtte i så fall bruk av samisk være enda mer påkrevd enn landsmål. Bøckman syntes derfor det var underlig at “Maalvennene”, i.e. landsmålstilhengerne, ikke var selvskrevene støttespillere også i kampen for samisk språk (Øygard, 2015, s. 35).¹⁸ I det hele tatt var Bøckman og Skaar skeptiske til “målstrevet”, og de ville holde landsmålet på en arm-lengdes avstand for å unngå å føre språkstriden inn i kirka (Halse, 2011, s. 290–291). Fortsatt var dette språket for svakt utviklet for liturgisk bruk, mente de.

Det kanskje mest påtakelige med disse to, Skaar og Bøckman, er det ideologiske grunnsynet deres. I flere framstillinger blir de regnet som tilhørende en konservativ fløy, både politisk og religiøst, og begge bidro til offentlig polemikk, både i aviser og på folkemøter, der de uttrykte bekymring for en utvikling i retning av en mer liberal teologi (jf. f.eks. Lysaker, 1987, s. 178–179 og 233–287; Thorvaldsen, 2004, s. 33 og 71). Kontrasten mellom Skaar og Bøckman på den ene siden og vår mann Wexelsen på den andre blir dermed virkelig påfallende: De to konservative biskopene fungerte som samenes trofaste venner og støttespillere, og representerte slik sett motstemmer i sin samtid, mens radikaleren og grundtvigianeren Wexelsen bekledd rollen som fornorskningens øverstkommanderende i statsmaktens kamp for monokultur og enspråklighet.

Dermed er vi tilbake til Wexelsen og den teologiske ballasten hans. I løpet av de siste årene har det kommet noen få religionsvitenskapelige forskningsbidrag som forsøker å avdekke hvordan fornorskningspolitikken kan relateres til bestemte retninger innenfor kristendommen. En antydning om at grundtvigianismen kan ha spilt en avgjørende ideologisk rolle i disse politiske prosessene, finner vi i Per Gustav Nilsens masteravhandling fra 2019 som tar for seg presten Jens Otterbech som motstemme i kampen mot fornorskningen av samene. Nilsen påpeker i forordet det paradoksale i grundtvigianernes kamp for folkemålet:

¹⁸ At språkinstruksen av 1898 ble så nært knyttet til Wexelsens navn, er delvis Bøckmans skyld: Instruksen ble nemlig signert av statsråden selv, og ikke av biskopen på vegne av stiftsdireksjonen, slik sedvanen var, fordi Bøckman nektet å stille seg bak en så streng instruks (Boyesen, 1961, s. 25).

“Ironisk nok var det sentrale grundtvigianere som ble fornorskningstilhengere og samisk morsmåls motstandere. Morsmål skulle være på ‘nasjonens’ språk, ikke minoritetens.” (Nilsen, 2019, s. iii) Den forståelseshorisonten som antydes her, er det nærliggende å se i sammenheng med den nevnte grundtvigiansk kultur-nasjonalismen.

En som har gått flere steg videre inn i dette ideologiske terrenget, er som nevnt teologen Tore Johnsen (2021). Han argumenterer for at nettopp grundtvigiansk teologi kunne fungere som en ideologisk leverandør av en rasebasert assimilasjonspolitik i Norge. Ifølge Johnsen vil vi bedre kunne forstå den ideologiske legitimeringen av fornorskningspolitikken om religion, og da særlig grundtvigianismen, blir trukket inn som forklaringsfaktor – altså i tillegg til de mer “obligatoriske” pilarene nasjonsbygging, rasebasert evolusjonisme og darwinisme, samt sikkerhetspolitiske hensyn.¹⁹ Interessant i vår sammenheng er det at Vilhelm Andreas Wexelsen blir trukket aktivt inn i denne analysen, som et konkret eksempel på en grundtvigianer som kan ha hatt det Johnsen omtaler som et ideologisk eierskap til fornorskningen av samene. Johnsens inngang til denne tankebygningen er de forestillingene om en “sunn” kristen sivilisasjon som vokste fram utover i opplysningstida, og som framfor alt fungerte som en viktig ideologisk bank innenfor grundtvigiansk religionsforståelse. Denne sivilisasjonsmodellen var i sin grunnstruktur hierarkisk, ikke minst gjennom at den var fundert på noen klare rasebaserte antakelser. Både N.F.S. Grundtvig (1783–1872) selv og likeså en av hans sentrale talsmenn i Norge, Christopher Bruun (1839–1920), betraktet germanere som et slags Guds utvalgte folk – et ledende folkeslag som Gud hadde valgt ut til å forkynne den sivilisasjonsfremmende kristendommen. Et liknende tankegodt basert på etniske hierarkier var utbredt i mange nasjoner utover på 1800-tallet, men fikk utvilsomt enda større legitimitet når det kunne underbygges med teologisk baserte argumenter.

Hovedbudskapet i Johnsens (2021) analyse er dermed å sannsynliggjøre hvordan grundtvigianismen, og særlig den i norsk tapning, bidro til å styrke den ideologiske legitimeringen av fornorskningspolitikken. Og Vilhelm Andreas Wexelsen og hans politiske virke passer slik sett nokså problemfritt inn i dette bildet: “Det er med andre ord nærliggende å tro at Wexelsen faktisk var ideologisk drevet av sin grundtvigianske teologi da han ble en av statens fremste eksekutører av fornorskningspolitikken” (Johnsen, 2021, s. 317–318, forfatters kursivering).

¹⁹ Johnsens artikkel avfødte i 2022 en debatt i *Kirke og kultur* som i hovedsak dreide seg om lesningen av Grundtvig og forholdet til det grundtvigske tankesettet slik det seinere utfoldet seg på norsk jord (Mikkelsen, 2022; Iversen, 2022; Johnsen, 2022).

5 Konkluderende betraktninger

Men nu er maalet et *norsk* Finmarken, og da maa kvæn og lap føres did, at de føler sig som ansvarlig parthaver i den norske kultur. Og midlet dertil er, at kvæn og lap baade tenker og taler paa norsk.

Lærer Jon Sørensen (1903, s. 56)

Vår primære ambisjon med denne artikkelen har vært å se nærmere på de ideologiske forutsetningene for den tilsynelatende tveeggete språkpolitikken som ble ført i Norge fra midten av 1800-tallet og iallfall et århundre framover: På én side et stortilt arbeid med å gi den norske nasjonen et eget norsk språk, og på den andre siden en iherdig innsats for å frata deler av den samme befolkningen *deres* eget språk. Gjennom å fokusere på én individuell aktør som var sterkt delaktig i begge disse språkpolitiske prosessene – teolog, grundtvigianer og kirke- og undervisningsminister Vilhelm Andreas Wexelsen – håper vi å ha åpnet opp for en mer inngående forståelse av denne skjellsettende perioden i norsk språkhistorie. Som vi har vist, er Wexelsens innsats som språkpolitiker nevnt i en del forskningsarbeider, men generelt har både han og den paradoksale utviklingen som han var så tett knyttet til, vært underbelyst. Det faktum at enkelte grupper fikk styrket sine språklige rettigheter, mens andre langt på vei mistet sine, har dessuten en lang tradisjon for å bli neglisjert i skolens språkhistorieundervisning (Johansen & Sollid, 2023, s. 80–84).

For å få en dypere forståelse av den aktuelle epoken har det vært tankevekkende å forsøke å uteske innholdet i Wexelsens profilerte motto “Norskdom og kristendom”. Slik vi tolker så vel de historiske kildene på dette feltet som tidligere analyser av Wexelsens teologiske og politiske virke, er det mye som tyder på at den grundtvigianske kulturnasjonalismen kan ha fungert som en åndelig drivkraft for Wexelsen – både når det gjaldt hans utrettelige kamp for landsmålet og den energien han nedla i fornorskningen av samer og kvener. Dette perspektivet er for øvrig lite til stede i den ellers så grundige rapporten fra Sannhets- og forsoningskommisjonen (2023). Både kirka og misjonsarbeid blir tematisert i flere omganger (se f.eks. SFK, 2023, kap. 6.4 og 8.6), men de mulige forbindelsene mellom teologisk fundert politikk på én side og kultur- og språkundertykkelse på den andre er lite utdypet. Vi mener å ha påvist at dette er sammenhenger som er verdt å granske nærmere. Som vi har fått fram gjennom å studere aktøren Wexelsen, evnet han i alt sitt språkpolitiske arbeid å få “de kristelige og nasjonale strenger til å klinge fulltonende sammen”, for igjen å sitere Schilliaas (1957, s. 116). Vår analyse viser at argumenter hentet fra bestemte teologiske fortolkninger harmonerer temmelig organisk med annet ideologisk tankegods som ble brukt til å legitimere de språkpolitiske prosessene i denne historiske perioden. Dermed antyder vi også at språklige utviklingslinjer står i forbindelse med det Øveraas (2022) har kalt “det politisk-teologiske problemet”. Med denne termen viser han til det problematiske ved å involvere aktører som tror

på metafysiske – og dermed ahistoriske – fenomener, i forklaringer innenfor historieforskning og annen samfunnsvitenskap (sst., s. 214). Øveraas mener selv at forskere på slike fagfelt – på grunn av sitt sekulære vitenskapelige ståsted – kan ha en tendens til å undervurdere trosforhold som faktor i sine analyser, og han tar til orde for at enkeltaktørers religiøse overbevisning i større grad må trekkes inn for å forstå hva som motiverer til visse sosiale handlinger (sst., s. 216). Han bruker politikk som har regulert forholdet mellom majoritets- og minoritetsbefolkningene i det lutherske Skandinavia på 1800-tallet, som et paradeeksempel på hvordan vedvarende og utydelige krysninger mellom teologi, religion og politikk har forekommet. I vår tilnærming til Vilhelm Andreas Wexelsen har vi lagt vekt på å studere ham som politisk teolog, og dermed har vi fokusert på trosforestillinger som en essensiell del av ideologier som i neste omgang blir omsatt i realpolitiske tiltak.

Referanser

- Amundsen, A.B. (2001). Michael Johan Færden. I J.G. Arntzen (red.), *Norsk biografisk leksikon. 3: Escholt–Halvdan* (s. 236). Kunnskapsforlaget.
- Andersen, J.O. (red.) (1929). *Kirke-Leksikon for Norden. Bind IV S–Ø*. H. Hagerups Forlag.
- Andreassen, B.-O., Kristiansen, R.E. & Larsen, R.I. (red.) (2024). *Læstadianismens historie i Norge*. Orkana.
- Andresen, K. (2005). *Olsok i Nidaros domkirke. En historisk gjennomgang*. Tapir Akademisk Forlag.
- Arctander, A.M.S. (1912). *Skolemanden Viggo Ullmann. Et minde*. Kr. Torp-Hansens Bokhandel.
- Aukrust, K. (1981). *Fra Vonheim til Vika. Christopher Bruun 1893–1920* [Hovedfagsoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Bentsen, L.M. & Foosnæs, H.K. (1868). Folkehøiskole i Stjørdalen. *Den Norske Folkeskole. Et Ugeskrift for Lærere og andre Venner af Oplysningen*, 4(29–30) (23.7.1868), s. 240.
- Bergane, T. (1947). *Drag frå biskop Vilhelm Andreas Wexelsens liv og gjerning* [Hovedfagsoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Berggrav, E. (1951). Kristen oppseding av ungdom. I K. Nygård mfl. (red.), *Frå amtsskole til folkehøgskole. 75-årsskrift for fylkesskolen i Noreg* (s. 124–128.). Noregs Fylkesskolelærarlag / F. Bruns Bokhandels Forlag.
- Boyesen, E. (1961). Norsk språkpolitikk og samene. I *Sameliv / Sámi ællin. Samisk Selskaps Årbok IV: 1959–1960* (s. 5–33). Universitetsforlaget.
- Bull, T. (2005). Special linguistic developments in 19th-century Norway. I O. Bandle, K. Braunmüller, E. Jahr, A. Karker, H. Naumann, U. Telemann, L. Elmevik & G. Widmark (red.), *The Nordic Languages. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and*

- Communication Science*, Vol. 2, (s. 1468–1475). De Gruyter Mouton.
<https://doi.org/10.1515/9783110197068-045>
- [Bøckman, P.W.K.] (1898, 8. juni). Finnernes Sprog, Religionsundervisningen og norsk Finnemission. [Af Tromsø Biskop]. *Morgenbladet*, nr. 366 (s. 1).
- Bøckman, P.W.K. (1899, 17. og 22. desember). Kristendom og Kultur, Landsmaal og Finnemaal. *Morgenbladet*, nr. 895 (s. 1) og nr. 907 (s. 1).
- Dagbladet* (1902, 16. og 19.8.). Længst Nord. Oplysningsarbeidet i Finmarken. En samtale med Statsraad Wexelsen. Nr. 222 (s. 1–2) og nr. 225 (s. 1–2).
- Dahl, H. (1957). *Språkpolitikk og skolestell i Finnmark 1814–1905*. Universitetsforlaget.
- Dokka, H.-J. (1967). *Fra allmueskole til folkeskole. Studier i den norske folkeskoles historie i det 19. hundreåret*. Universitetsforlaget.
- Ellingsen, T. (2001). *På terskelen til et nytt århundre. Studier i norsk kirkehistorie omkring 1900*. Eget forlag.
- Eriksen, K.E. & Niemi, E. (1981). *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*. Universitetsforlaget.
- Fjeldheim, M.S. (2022, 6. februar). Teologien bidro til rasisme mot samer. *Forskning.no*. <https://www.forskning.no/historie-partner-rasisme/teologien-bidro-til-rasisme-mot-samer/1974971>
- Fuglum, P. (1983). Vilhelm Andreas Wexelsen. I Ø. Anker & B. Kaldhol (red.), *Norsk biografisk leksikon XIX* (s. 113–130). H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Gahre, S. (2013). *Allmenn stemmerett for kvinner i lys av stortingsdebattene fra 1890 til 1913*. Retts historie studer nr. 24. Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 1. Universitetet i Oslo.
- Grimelund, A. (1882). Gjenpart af Throndhjems Biskops Skrivelse til Provst Skouge af 3die Oktober 1882. *Luthersk Ugeskrift*, 17 (21.10.1882), 257–258.
- Halse, P. (2011). *Gudsord og folkespråk. Då nynorsk vart kyrkjemål*. Tapir Akademisk Forlag.
- Halse, P. (2024, 25. november). Vilhelm Andreas Wexelsen. I *Store norske leksikon*. https://snl.no/Vilhelm_Andreas_Wexelsen
- Haugland, K. (1985). Striden om skulespråket. Frå 1860-åra til 1902. Det Norske Samlaget.
- [Heuch, J.C. & Færden, M.J.] (1882). Redaktions-Artikel. *Luthersk Ugeskrift*, 19 (4.11.1882), 295–304.
- Hoel, O.L. (2009). *Målreising og modernisering i Noreg 1885–1940* [Doktoravhandling]. Noregs teknisk-naturvitenskaplege universitet.
- Hægstad, M. (1919). Eit minne frå studenttida 1869–70. I T. Høverstad (red.), *Kristendom og norskdom. Festskrift til Christopher Bruun* (s. 58–62). Steenske forlag.
- Hætta, O.M. (2021). *Samisk kultur og historie fra 1848 til 1945*. Eget forlag.
- Haanes, V.L. (2001). Johan Christian Heuch. I J.G. Arntzen (red.), *Norsk biografisk leksikon. 4: Halvorsen–Ibsen* (s. 262–263). Kunnskapsforlaget.

- Indrebø, G. (1932). *Nynorsk og bokmål*. Lunde & Co.
- Isaksen, T.N. (2015). *Norges krone. Kroninger, signinger og maktkamper fra sagatid til nåtid*. Forlaget Historie & Kultur.
- Iversen, H.R. (2022). Samer først og kristen så. Forholdet mellom det menneskelige, det folkelige og det kristelige hos Grundtvig. *Kirke og Kultur*, 127(1), 82–92. <https://doi.org/10.18261/kok.127.1.10>
- Jahr, E.H. (2015). *Språkplanlegging og språkstrid. Utsyn over norsk språkhistorie etter 1814*. Novus.
- Jensen, E.B. (2005.) *Skoleverket og de tre stammers møte*. Eureka.
- Johansen, Å.M. (2009). “Velkommen te’ våres Norge”. *En kvalitativ studie av språkbytte og språkbevaring i Manndalen i Gáivuotna/Kåffjord*. Novus.
- Johansen, Å.M. & Sollid, H. (2023). *Samisk i norskfaget – fra plan til praksis*. Fagbokforlaget.
- Johnsen, T. (2021). “Menneske først, kristen så”. Om teologi, rasisme mot samer og behovet for avkolonisering. *Kirke og Kultur*, 126(4), 299–325. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3002-2021-04-02>
- Johnsen, T. (2022). Teologisk avkolonisering i lys av hovedtema og mot-tema hos Grundtvig. Et svar til Iversen og Mikkelsen. *Kirke og Kultur*, 127(2), 194–202. <https://doi.org/10.18261/kok.127.2.8>
- Kirkhusmo, A. (2005). Vilhelm Andreas Wexelsen. I J.G. Arntzen (red.), *Norsk biografisk leksikon bind 9* (s. 484–485). Kunnskapsforlaget.
- Kvam, J.V. (1909). *Den norske Kirkes Biskoper efter Reformationen*. Johansen & Nielsen.
- [Landsskoleloven 1889 =] *Lov om Folkeskolen paa Landet. Stockholms Slot den 26de Juni 1889* (1889). Mallings Boghandels Forlag.
- [Landsskulelova 1936 =] *Lov um folkeskulen på landet frå 16. juli 1936* (1937). Utg. ved J. Schaan. Teiste. J.M. Stenersens forlag.
- Larsen, R.I. (2012). *Religion og fiendebilder: læstadianisme, statskirke og kvenene 1870–1940* [Doktoravhandling]. Universitetet i Tromsø.
- Lein, B.N. (1981). *Kirken i felttog mot kvinnefrigjøring. Kirkens holdning til den borgerlige kvinnebevegelsen i 1880-årene*. Universitetsforlaget.
- Lysaker, T. (1987). *Trondhjems Stift og Nidaros Bispedømme 1537–1953. 2. Fra embetskirke til folkekirke 1804–1953*. Nidaros domkirkes restaureringsarbeider.
- Magnússon, S.G. & Szijártó, I.M. (2013). *What is Microhistory? Theory and Practice*. Routledge.
- Mediås, O.A. (1997). *En 132-årig skolehistorie. Skoledirektørembetet i Norge 1860–1992* [Doktoravhandling]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Mikkelsen, A. (2022). Grundtvig, rasisme og menneskesyn. *Kirke og Kultur*, 127(1), 78–81. <https://doi.org/10.18261/kok.127.1.9>

- Mjeldheim, L. (1997). Moderate Venstres to andlet. I G.A. Ersland, E. Hovland & S. Dyrvik (red.), *Festskrift til Historisk institutts 40-års jubileum 1997* (s. 261–270). Universitetet i Bergen.
- Molland, E. (1979). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre. Bind I–II*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Morgenbladet* (1891, 8. mars) Den nye Kirkeminister. Nr. 73 (s. 2).
- Mæhlum, B. & Hårstad, S. (2018). Nasjonale og regionale identiteter. I T. Bull (red.), *Norsk språkhistorie. Ideologi* (s. 245–326). Novus.
- Niemi, E. (1995). Kvenene og staten – et historisk riss. I A.T. Strøm (red.), *Kvenene – en glemte minoritet?* (s. 13–29). Universitetet i Tromsø.
- Niemi, E. (2014). Nordkalotten – forestillinger om grenseland, ca. 1750–1940. I L. Elenius (red.), *Nordiska gränser i historien. Linjer och rum, konstruktion och dekonstruktion* (s. 184–205). University Press of Eastern Finland.
- Niemi, E. (2017). Fornorskingspolitikken overfor samene og kvenene. I N. Brandal, C.A. Døving & I.T. Plesner (red.), *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 2016* (s. 131–152). Cappelen Damm Akademisk.
- Nilsen, P.G. (2019). “De undertryktes opreisning”. *En studie av presten Jens Otterbech som eksempel på en motstemme i kampen mot fornorskningen av samene 1894–1921* [Masteravhandling]. MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn. MF Open. <http://hdl.handle.net/11250/2620513>
- Pedersen, S.H. (2015). Bakke kirke og grundtvigianismen i Norge. I K. Kittelsaa (red.), *Bakke kirke 300 år. 1715–2015* (s. 25–40). Bakklandet menighet.
- Schilliaas, M. (1957). *Norskdom og kristendom*. Joh. Røbergvik.
- Seip, A.-L. (1998). Det norske “vi” – kulturnasjonalisme i Norge. I Ø. Sørensen (red.), *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet* (s. 95–111). Ad Notam Gyldendal.
- [SFK =] Sannhets- og forsoningskommisjonen (2023). *Sannhet og forsoning – grunnlag for et oppgjør med fornorskingspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner. Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen*. Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023. Dokument 19 (2022-2023). Sannhets- og forsoningskommisjonen. Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Organene/sannhets--og-forsoningskommisjonen/>
- Skard, V. (1979). *Norsk språkhistorie IV 1884–1907*. Universitetsforlaget.
- Steen, A. (1954). *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Land og Kirke.
- [St.forhandl. 1892 =] *Kongeriget Norges en og firtiende ordentlige Storthings Forhandlinger i Aaret 1892* (1892). Ottende Del. I. Forhandlinger i Odelstinget. Det Steenske Bogtrykkeri.
- [St.forhandl. 1900–1901 =] *Kongeriket Norges femtiende ordentlige stortings forhandlinger 1900–1901* (1901). Syvende del. Centraltrykkeriet.
- Strand, O. (1955). *En regjeringskrise i perspektiv. Studie over parlamentariske og partipolitiske problemer i Norge i tiden fra 1905 til 1908*. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).

- Sunnanå, O. (1957). *Johannes Steen. Skulemannen*. Det Norske Samlaget.
- Sunnanå, O. (1969). *Johannes Steen. Politikaren frå 1880-åra*. Det Norske Samlaget.
- Sørensen, J. (1903). *Nordland og Finmarken. Reiseindtryk*. Norsk skoletidendes bogtrykkeri.
- Thorkildsen, D. (1996). Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre. I D. Thorkildsen (red.), *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre* (s. 7–262). KULTs skriftserie nr. 70. Norges forskningsråd.
- Thorvaldsen, E.L. (2004). *Geistlig overøvrighet i møte med ei ny tid. Peter Wilhelm Kreydahl Bøckman som biskop i Nord-Norge 1893–1910* [Doktoravhandling]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Tvete, B. (1955). *Skolebøker for samebarn i Norge fra Thomas von Westen til i dag* [Magisteravhandling]. Universitetet i Oslo.
- Verdens Gang* (1907, 12. mars). Lappiske Klagemaal. 3. Skolen. Af Dr. Konrad Nielsen. Nr. 71 (s. 1).
- Verdens Gang* (1907, 28. mars). Biskop Wexelsen om ‘Fornorskningen’ i Finmarken. Nr. 87 (s. 1).
- Vogt, N.C. (1918). *Smaa breve fra Finmarken*. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Wexelsen, V.A. (1882, 18. november). Til redaktionen af Luthersk Ugeskrift. *Luthersk Ugeskrift*, 21, 325–329.
- Wexelsen, V.A. (1904). *Fra presten Fredrik Wexelsens liv og gjerning ved hans ældste søn*. Høgskulebladet.
- Wexelsen, V.A. (1908). *Folkekirke og kirkeforfatning. Foredrag ved stiftsmøtet i Trondhjem 1. april 1908*. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Wisløff, C.F. (1961). *Politikk og kristendom. En studie omkring oppropet “Til Christendommens Venner i vort Land” (Januar 1883)*. Lunde & Co.
- Zachariassen, K. (2012). *Samiske nasjonale strategar. Samepolitikk og nasjonsbygging 1900–1940. Isak Saba, Anders Larsen og Per Fokstad*. Čálliid-Lágádus.
- Øveraas, M. (2022). Kristendom og politikk i Skandinavia på 1800 talet – nokre historiografiske utfordringar, tendensar og politisk-teologiske refleksjonar. *Teologisk tidsskrift*, 11(4), 213–228. <https://doi.org/10.18261/tt.11.4.4>
- Øveraas, M. (2023). *Kristendom og norskdom. Grundtvigianarar, folkehøgskolar og kristeleg nasjonalisme i Noreg ca. 1810–1910*. Novus.
- Øygard, H.P. (2015). “... Guds Ord meddelt på [sic] Modersmaalet”. *Biskop Peter W.K. Bøckman og statens fornorskningsspolitikk overfor den samiske befolkningen i Finnmark* [Masteravhandling]. Det teologiske menighetsfakultet. MF Open. <http://hdl.handle.net/11250/2384560>

English title and abstract

The Janus Face of Norwegian Language Politics: Vilhelm Andreas Wexelsen (1849–1909) as a Language Political Agent

This paper seeks to illuminate an ideological paradox within Norwegian language policy, a duality that is rather striking but nevertheless has often gone unnoticed: From the mid-19th century and extending for at least a century thereafter, there existed a large national effort to give the Norwegian people a Norwegian language of their own. Simultaneously, another national initiative aimed to *deprive* certain parts of the population within the same country of their language. At the core of this paradox lies an individual deeply enmeshed in both processes – the theologian and parliamentary politician Vilhelm Andreas Wexelsen (1849–1909). The analysis predominantly revolves around Wexelsen and his work, while the historical and ideological context in which Wexelsen operated is inevitably given great weight. Not least by making Wexelsen’s emblematic motto ‘Norwegianity and Christianity’ (Norw. ‘Norskdom og kristendom’) the cornerstone for both the argumentation and the organization of the discussion.

Keywords: Norwegianisation policy, minority language policy, Sámi language history, nation building, microhistory

Stian Hårstad
Professor

Institutt for språk og litteratur
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)
stian.haarstad@ntnu.no

Brit Mæhlum
Professor em.

Institutt for språk og litteratur
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)
brit.mahlum@ntnu.no